

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ ЯК ВИДУ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

Исследуются общественные работы как вид уголовного наказания в их историко-правовом развитии. Анализируются предыдущие исследования отечественного института наказаний и основных нормативно-правовых актов, действовавших на территории Украины, в частности, общественных работ как вида наказания. Выделены основные этапы и тенденции развития данного вида наказания.

The article is the scientific research of public works as a type of criminal punishment in their historical and legal development. It contains the analysis of the previous investigations of the national punishment institute and main legal acts, which were valid on the Ukrainian territory. The special attention was paid to public works as the type of punishment. Basing on the analysis, the main stages and trends in development of this type of punishment are determined.

У сучасних умовах значних змін зазнає інститут покарання у напрямку більш поширеного використання санкцій без ізоляції особи від суспільства. Не викликає сумнівів, що коріння сучасних кримінально-правових реформ сягають минулого. Тому при реформуванні інституту покарання неодмінно потрібно звертатися до історично-правової практики, щоб краще зрозуміти витоки і напрями розвитку даного інституту і в майбутньому не йти тими шляхами, які себе не виправдали.

Окреме місце серед покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, посідають громадські роботи, які полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт (ст. 56 КК України)¹. Зважаючи на те, що світова практика їх застосування показала, що вони вдало поєднують і каральний, і виховний, і профілактичний вплив, необхідне їх всебічне вивчення, в тому числі в історично-правовому аспекті.

Дослідженню громадських робіт та інших альтернативних ізоляції від суспільства санкцій приділяли увагу такі відомі науковці та дослідники в галузі права, як: Л.І. Анікова, Л.В. Багрій-Шахматов, М.І. Бажанов, О.В. Беца, І.Г. Богатирьов, В.М. Дьомін, Л.П. Онїка, В.Г. Павленко, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, С.А. Стефанов, О.В. Ткачова, В.М. Трубников, С.В. Черкасов та ін. Проте в історико-правовому контексті громадські роботи як самостійний вид покарання у вітчизняній кримінально-правовій науці не отримали достатньої уваги.

В історії вітчизняного кримінального права подібне до сучасних громадських робіт покарання зустрічалося неодноразово. У різні періоди та у різних нормативно-правових актах громадські роботи мали як однойменну, так і інші назви: «примусові роботи», «суспільно необхідні роботи», «примусові суспільні роботи», «обов'язкові суспільні роботи», «примусові роботи без поміщення в місця позбавлення волі». Проте покарання, пов'язані з трудовою повинністю, існували ще у давньоруському праві (VI – середина XIV ст.), основним писаним джерелом якого була Руська Правда. Так, норми Руської Правди (статті 56-62, 64), що виз-

© МОЗГОВА Вікторія Анатоліївна – аспірантка Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

начали правове становище закупів – осіб, які мали боргове зобов'язання, передбачали, що останні до повного відпрацювання боргу мешкали при дворі займодавця, працювали в його господарстві й користувалися його інвентарем². Крім того, у ст. 44 Руської Правди зазначалося: якщо крадій не може відшкодувати вартість викраденого, він має відробити її у потерпілого із розрахунку – півгривні за рік роботи³.

Пізніше схожі положення передбачалися і у Литовських статутах – видатних джерелах права на українських землях Литовсько-Польської доби (друга половина XIV – середина XVI ст.). Перший Литовський статут 1529 р. (розділ 11, ст. 6) передбачав: якщо вільну людину за злочин засуджували до сплати певної суми, яку вона не могла сплатити, то ця людина мала її відробити відповідно до вказаних у статті розрахунків. І якщо за життя винна особа не змогла повністю відробити присуджену суму, тоді обов'язок відпрацювати залишок такої суми переходив до її дітей⁴. Те ж саме за змістом положення передбачали Литовські статuti 1566 і 1588 рр.

У Запорозькій Січі покарання пов'язані із залученням до роботи не практикувалися, бо виконувати певну безоплатну працю на користь всієї козацької громади було одним з обов'язків козака⁵. Крім того, на Січі не могла встановлюватися особиста залежність правопорушника від потерпілого – стягнення накладалися виключно на майно правопорушника⁶.

«Процес короткий приказний 1734 р.» (скорочена назва) – один з перших кодифікованих актів періоду Гетьманської держави у ст. 12 закріплював: якщо засуджений за крадіжку до сплати грошового стягнення не в змозі його сплатити, він може бути виданий на відпрацювання такого стягнення потерпілому⁷.

Отже, у цих історичних документах залучення до роботи мало скоріше форму відшкодування завданої шкоди або боргу, ніж форму покарання, бо засудження до роботи було лише альтернативою грошовому стягненню в разі неплатоспроможності винного, і час роботи зараховувався саме у сплату такого стягнення. Крім того, такі роботи не носили суспільно-корисного характеру, а мали виконуватися на користь потерпілого.

У XIX – на початку XX ст. суспільно-правові відносини більшої частини українських земель визначалися нормативно-правовими актами Російської імперії. Основними джерелами кримінального права на українських землях, які перебували у складі Російської імперії, були: 15-й том Зводу законів Російської Імперії 1832 р. (далі – Звід кримінальних законів), Уложення про покарання кримінальні та виправні (три редакції: 1845 р., 1866 р. і 1885 р.) та Статут про покарання, до яких присуджують мирові суді 1864 р.⁸ З цими правовими актами і пов'язаний подальший розвиток покарання пов'язаного з примусовою працею без ізоляції особи від суспільства. Так, Звід кримінальних законів 1832 р. (який впродовж 1840-1842 рр. набрав чинності в Україні⁹) передбачав як покарання залучення до певних видів робіт. У виданні 1842 р. Звід серед інших покарань передбачав так зване «покарання роботами» (ст. 16)¹⁰. Ст. 34 визначала різновиди цього покарання. Зокрема, у п. 7 ст. 34 передбачалося, що замість тримання у робочому домі особу могли засудити до міських робіт або робіт у приватних осіб¹¹. Проте така заміна відбувалася лише у тій місцевості, де робочих домів не було і лише щодо людей нижчого стану. Крім того, засудження до робіт у приватних осіб було лише за бажанням останніх (ст. 52)¹².

Зразу ж після видання Зводу законів 1832 р. розпочалася підготовка Уложення про покарання кримінальні та виправні. Вона була частиною процесу систематизації російського законодавства, що проводилася при Миколі I. Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. стало завершенням такої систематизації в галузі кримінального права і першим кодифікованим джерелом кримінального права Російської імперії¹³. Ст. 90 передбачала, що за неможливості для засудженого сплатити присуджене грошове стягнення його саджали до в'язниці, проте за певних обставин суд міг замість ув'язнення призначити йому громадські роботи, щоб гроші пішли на сплату такого стягнення¹⁴. Ст. 89 передбачала інший випадок заміни покарання. Вона надавала можливість суддям замінити короткостроковий арешт (для осіб «не ізъятых» від покарань тілесних) громадськими або іншими встановленими урядом роботами¹⁵. Це положення, на нашу думку, є важливими при вивченні історії розвитку громадських робіт, бо тут вони застосовуються не тільки як спосіб забезпечення виплати грошового стягнення чи боргу. Громадські роботи вже виступають як альтернатива покаранням, пов'язаним з ізоляцією особи від суспільства.

У результаті Судової реформи 1864 р. з Уложення 1845 р. було вилучено 652 статті щодо незначних злочинів і проступків. Багато з них (в іншому формулюванні) були переміщені до Статуту про кари, до яких присуджують мирові суди¹⁶. Останній у ст. 8 передбачав можливість заміни штрафу для неплатоспроможних селян або міщан громадськими роботами. Для представників інших станів така заміна покарання могла відбуватися лише «по їх власній прозьбі»¹⁷. Проте при заміні штрафу громадськими роботами слід було керуватися нормами раніше прийнятих актів, до яких відсилала ст. 8 Статуту. Так, у п.2 ст. 188 Загального положення про селян від 19.02.1861 р. було передбачено, що сільська громада може несправних платників «казенных и мирских повинностей» (або членів їх сімей) віддати до громадських робіт або заробітків у тому ж або сусідньому повіті (у виняткових випадках до іншої губернії), щоб зароблені гроші надходили «в мирскую кассу». Строк роботи не вказувався, виходить, працювати треба було до погашення боргу. Ст. 651 Статуту про податі говорила про аналогічні заходи щодо міщан. Крім того, у роз'ясненні окремих положень ст. 8 Статуту 1864 р. Кримінальним касаційним департаментом Провительствующого сенату вказувалося, за порушення Пітейського та інших статутів казенного правління суддя міг, а у справах про вирубку – повинен засуджувати до громадських робіт. Призначення даного покарання мировий суддя мав узгодити із сільською громадою, яка і могла направити на громадські роботи¹⁸.

Вказані положення ст. 8 Статуту про кари, до яких присуджують мирові суди 1864 р. відносно неспроможних до сплати грошового стягнення дублювалися і ст. 85 Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1885 р.¹⁹

У 1885 р. відбулася третя редакція Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (друга – у 1866 р.). У ній продовжено практику засудження до робіт, не пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства, як можливий альтернативний вид покарання, яка раніше допускалася ст. 89 Уложення 1845 р. Так, ст. 45 Уложення 1885 р.²⁰ передбачала, що засуджені до віддачі на певний строк у виправних арештантських відділеннях можуть бути задіяні у міських та в інших видах робіт. Ст. 83 допускала щодо осіб, яким має бути призначено покарання у виді короткострокового арешту, можливість засудити їх до громадських або інших робіт, встановлених урядом, на той самий строк, який визначений для арешту²¹.

Таким чином, тогочасному вітчизняному праву, що визначалося в актах Російській імперії, було відоме покарання, подібне за суттю та назвою до сучасних громадських робіт. Воно передбачалося в основних нормативно-правових актах тієї доби. Проте громадські роботи не були самостійним видом покарання, оскільки застосовувалися як альтернативне покарання і лише у законодавчо передбачених випадках.

Подальшого розвитку і нової правової регламентації громадські роботи набули у перші роки після Жовтневої революції 1917 р. Спочатку вони іменувалося як «обов'язкові громадські роботи», в наступних законодавчих актах – «примусові роботи без відправлення в місія позбавлення волі», «примусові роботи без тримання під вартою». Їх історико-правовий розвиток став базою для появи сучасних громадських і виправних робіт у кримінальному законодавстві нашої держави.

Аналізуючи історію розвитку громадських робіт у вітчизняному кримінальному праві після 1917 р., треба зазначити, що основою вітчизняного законодавства, в тому числі кримінального, за радянських часів було право РСФРР, а пізніше – загальне право СРСР. Одним з перших нормативно-правових актів, що визначав громадські роботи як вид покарання була Інструкція Наркомюсту РСФРР від 19.12.1917 р. революційним трибуналам²². Вона містила перелік злочинів, підсудних революційним трибуналам, а також перелік покарань, які можуть застосовуватися до винуватих. І незважаючи на те, що більшість перелічених злочинів були досить тяжкими, НКЮ вважав можливим засуджувати винних і до обов'язкових громадських робіт (відділення 2, п. 8). Проте строки і форма відбування цього покарання не вказувалась.

23 січня 1918 р. Народний Секретаріат Української Радянської Республіки видав аналогічне за змістом «Положення про революційні трибунали»²³.

Між тим практика засудження до громадських робіт та деяких інших видів покарань не припинялася і до прийняття вказаної Інструкції. Так, декрети РНК «Про суд» № 1 (від 24 листопада 1917 р.) (ст. 5) і «Про суд» № 2 (від 15 лютого 1918 р.) (ст. 8) передбачали можливість міських судів керуватися у своїх рішеннях та вироках законами колишніх урядів, якщо «такові не отменены революцией и не противоречат революционной совести и революционному правосознанию»²⁴, «...не противоречат правосознанию трудящихся классов»²⁵. А засудження до громадських робіт не суперечило ні правосвідомості трудящих класів, ні принципу соціалістичного гуманізму та ідеї про примусово-виховний характер кримінального судочинства, що пронизували всі законодавчі акти перших років після Жовтневої революції²⁶.

У січні 1918 р. Народним Секретаріатом Української Республіки була прийнята постанова «Про введення народного суду», в якій було практично викладено зміст декрету «Про суд» № 127. 20 липня 1918 р. був затверджений декрет «Про суд» № 3, який передбачав, що позбавлення волі на строк до 3 місяців скрізь, де організовувалися примусові громадські роботи, останні застосовуються без тримання під вартою (ст. 11)²⁸. Тобто громадські роботи застосовувалися як альтернатива покаранню, пов'язаному з ізоляцією особи від суспільства.

Необхідність правового оформлення практики боротьби зі злочинністю, яка засновувалася на «революційній совісті» та революційній правосвідомості», виділити «из шелухи старых понятий буржуазного права все то, что подходило к практике и принципам революционного марксизма»²⁹, обумовила прийняття 12 грудня 1919 р. як постанову НКЮ РРФСР «Керівні засади з кримінального пра-

ва», які на українській території були введені в дію з 4 серпня 1920 р.³⁰ Цей документ був своєрідним кодексом без Особливої частини, даний суддям для керування у їх практичній діяльності³¹.

Ст. 25 Керівних засад, серед інших покарань, передбачала і примусові роботи без відправлення до місць позбавлення волі³², які вперше мали застосовуватися як засіб перевиховання та виправлення особи. Проте питання про строки даного покарання і порядок його відбування все ще мав вирішувати суд. Між тим Декрет від 21 березня 1921р. «Про позбавлення волі і про порядок умовно-дострокового звільнення ув'язнених» вперше визначив максимальний строк громадських робіт (які іменувалися у ньому як примусові роботи без тримання під вартою) – 5 років і зобов'язав відмічати у вироках один з двох видів цього покарання: громадсько-примусові роботи або примусові роботи за спеціальністю³³.

Подальший розвиток вітчизняний інститут громадських робіт знаходить у першому Кримінальному кодексі (далі – КК) УСРР 1922 р.³⁴ Ст. 32 КК серед інших видів покарання передбачала примусові роботи без тримання під вартою, а ст. 35 поділяла їх на такі види: 1) роботи за фахом, при яких засуджений продовжує працювати за фахом з пониженням тарифного розряду, з обов'язковими надурочними роботами і з переведенням в іншу установу або підприємство, або у іншу місцевість; 2) роботи некваліфікованої фізичної праці. Також, цією статтею встановлювався строк даного покарання – від семи днів до одного року. А статті 51 і 52 врегулювали порядок його виконання.

КК УСРР 1927 р.³⁵ також передбачав, хоч і зі зміненою назвою, примусові роботи без позбавлення волі строком від одного дня до року (статті 21, 28). Між тим до системи покарань КК УРСР 1960 р. покарання відповідне за змістом громадським роботам вже не входило.

Таким чином, у роки радянської влади громадські роботи вперше застосовувалися як самостійний вид покарання і не мали будь-яких класових винятків щодо засуджених; вони були безоплатними і здебільшого некваліфікованими роботами. Дане покарання мало застосовуватися у виправних цілях, але, як зазначав І.Г. Богатирьов, завжди «на перше місце ставилася саме економічна раціональність, а не інтереси виправлення засуджених в умовах дотримання адекватності злочину і покарання»³⁶. Крім того, в системі вітчизняних кримінальних покарань радянської доби громадські роботи своє останнє правове закріплення мали у КК УСРР 1927 р.

Законодавче відродження громадських робіт у вітчизняному кримінальному праві почалося після здобуття Україною у 1991 р. незалежності. У 1995 р. Україна вступила до Ради Європи, розпочавши тим самим приведення норм і стандартів внутрішньої політики нашої держави, у тому числі у сфері кримінальних покарань, у відповідність з нормами міжнародного права. І підтримуючи світову політику реформування системи покарань у напрямку більш розповсюдженого використання санкцій без ізоляції особи від суспільства, у КК України (2001р.) запровадила чотири нових види покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи від суспільства. До числа останніх належать і громадські роботи.

Таким чином, вперше після тривалої перерви громадські роботи як вид кримінального покарання почали застосовуватися з 1 вересня 2001 р. з набранням чинності КК України. Громадські роботи мають великий виправний та профілактичний потенціал, вони потребують подальшого вивчення та вдосконалення нормативно-правового регулювання.

Отже, залежно від рівня розвитку покарання в історії громадських робіт можна виділити такі періоди: 1) зародження (VI – XIX ст.), 2) розвиток (19 – початок 20 ст.), 3) становлення як самостійного виду покарання (перші роки після зьогтня 1917 р.), 4) вдосконалення застосування громадських робіт (2001 р. – по сьогодні). На різних етапах правового розвитку громадських робіт змінювалася їх назва, мета та зміст. Основними причинами таких тенденцій були: зміна в розумінні мети та ролі громадських робіт: від відшкодування (відпрацювання) боргу до виправлення винного, а також практичне втілення ідей про гуманний характер покарання і соціальну та економічну виправданість економії кримінальної репресії, які сьогодні є пріоритетними у світовій кримінально-правовій політиці.

1. *Кримінальний кодекс України* (зі змінами та доповненнями станом на 10 травня 2008 року). – Х., 2008. 2. *Матеріали* к изучению истории государства и права СССР. «Русская Правда», – М., 1962. – С. 43. 3. *Історія держави і права України*. Джерела права періоду Київської Русі: Навчальний посібник / Упорядкування і наукові коментарі – А.М. Гуз. – К., 2007. – С. 45. 4. *Статут* Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. К.И. Яблонска. – Мн., 1960. – С. 203. 5. *Грозовський І.М.* Право Нової Січі (1734 – 1775 рр.): Навч. посіб. – Х., 2000. – С. 60–61. 6. Там само. – С. 32. 7. *Іванов В.М.* Історія держави і права України: Навч. посіб. – К., 2007. – С. 250. 8. Там само. – 281–282. 9. Там само. – С. 278. 10. *Свод законов Российской Империи*. Т. 15. Законы Уголовные. – СПб., 1842. – С. 5. 11. Там же. – С. 10. 12. Там же. – С. 13. 13. *Российское законодательство X–XX веков*. Т. 6. Законодательство первой половины XIX в. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М., 1988. – С. 160–165. 14. Там же. – С. 191. 15. Там же. – С. 191. 16. Там же. – С. 172. 17. *Про кари*, до яких присуджують мирові суді. – К., 1876. – С. 2. 18. *Российское законодательство X–XX веков*. Т. 8. Судебная реформа / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М., 1991. – С. 426. 19. *Свод законов Российской Империи*. Т. 15 / Под ред. и с примечаниями И.Д. Мордухай-Болтовского. – С.-Петербург, 1912. – С. 8. 20. Там же. – С. 5. 21. Там же. – С. 8. 22. *СУ РСФСР*. – 1918. – № 52. – С. 589. 23. *Богатирьов І.Г.* Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): Дис. ... докт. юрид. наук. – К., 2006. – С. 27. 24. *Декреты Советской власти*. Т. I (25 октября 1917 г. – 16 марта 1918). – М., 1957. – С. 125. 25. Там же. – С. 469. 26. *Шишов О.Ф.* Становление и развитие науки уголовного права в СССР. Проблемы Общей части (1917–1936 г.г.). Вып. 1. – М., 1981. – С. 18–22. 27. *Богатирьов І.Г.* Цит. праця. – С. 26. 28. *Сборник материалов по истории социалистического уголовного законодательства (1917–1937)*. – М., 1938. – С. 33. 29. *Шишов О.Ф.* Цит. работа. – С. 70. 30. *Іванов В.М.* Цит. праця. – С. 414. 31. *Шишов О.Ф.* Цит. работа. – С. 70. 32. *История государства и права России в документах и материалах. С древнейших времен по 1930 / Автор-сост. И.Н. Кузнецов* – Мн., 2000. – С. 442. 33. *СУ РСФСР*. – 1921. – № 22. – С. 138. 34. *Кримінальний кодекс України*. – К., 1922. 35. *Кримінальний кодекс УСРР* (офіційне видання). – Х., 1927. 36. *Богатирьов І.Г.* Цит. праця. – С. 36.